

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.2.44>

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ СПОСОБІВ СУДОВОГО ЗАХИСТУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Ростовська К.В.,*доктор юридичних наук, доцент,**доцент кафедри державно-правових дисциплін**юридичного факультету**Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

ORCID: 0000-0002-6478-9114

e-mail: Karina.rostovskaya84@gmail.com

Ростовська К.В. Сучасне розуміння поняття способів судового захисту в адміністративному судочинстві України.

Стаття присвячена комплексному науковому аналізу поняття способів судового захисту в адміністративному судочинстві України. Визначено, що законодавство не містить чіткого визначення поняття «спосіб захисту». Судова практика при цьому також не є однорідною. Доведено, що неузгодженість у термінології та тлумаченні досліджуваного поняття вимагає подальшого теоретичного його осмислення для забезпечення одноманітності судової практики та єдності розуміння чинного законодавства. Досліджено законодавче регулювання, зокрема ст.ст. 5, 160, 245 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС), які визначають перелік способів судового захисту, проаналізовано позиції науковців та судову практику. З'ясовано, що в науці вченими-юристами по-різному розкривається зміст поняття способів судового захисту як форми державного примусу, як правових заходів чи діяльності, спрямованої на відновлення прав. Досліджено інші наукові підходи. З'ясовано, що дослідницькі підходи є корисними, але недостатніми для розуміння правової природи способів судового захисту саме в адміністративному судочинстві, адже ототожнюють спосіб захисту з «дією» чи «заходом» та зміщують акцент на процес виконання. Встановлено, що ототожнення способів захисту з державним примусом є помилковим, оскільки вони є насамперед процесуально сформульованими матеріально-правовими вимогами, адресованими суду, а не виключно інструментами примусу. Доведено, що спосіб судового захисту – це модель результату, примус – допоміжний інструмент його забезпечення. Запропоновано авторське визначення способів судового захисту як процесуально сформульованих матеріально-правових вимог позивача, спрямованих на відновлення прав у публічно-правових відносинах, із виокремленням їх ключових ознак: матеріально-правової зумовленості, процесуальної оформленості, адресності адміністративному суду, законодавчої обґрунтованості та спрямованості на реальне відновлення прав. Визначено проблему неузгодженості термінології в судовій практиці, зокрема щодо понять «форма» та «спосіб» захисту, що вимагає подальшого теоретичного осмислення для забезпечення єдності правозастосування.

Ключові слова: судовий захист, способи судового захисту, адміністративне судочинство, КАС України, порушене право, відновлення прав.

Rostovska K.V. Modern understanding of the concept of remedies of judicial protection in administrative proceedings of Ukraine.

The article offers a comprehensive scholarly analysis of the concept of remedies of judicial protection in Ukraine's administrative proceedings. It has been determined that the legislation does not contain a clear definition of the concept of «remedy.» Judicial practice is also not uniform. It examines the legislative framework – particularly Articles 5, 160, and 245 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine – which set out the catalogue of judicial protection remedies, and analyzes academic positions and court practice. It has been found that in science, legal scholars have differently revealed the meaning of the concept of methods of judicial protection as a form of state coercion, as legal measures or activities aimed at restoring rights. Other scientific approaches have been investigated. It has been found that research approaches are useful, but insufficient for understanding the legal nature of methods of judicial protection in administrative proceedings, because they identify the method of protection with an “action” or “measure” and shift the emphasis to the implementation process. It has been established that the identification of methods of protection with state coercion is erroneous, since they are primarily procedurally formulated substantive legal requirements addressed to the court, and not exclusively instruments of coercion. It has been proven that the method of judicial protection is a

model of the result, coercion is an auxiliary tool for ensuring it. The author's definition of methods of judicial protection as procedurally formulated substantive legal claims of the plaintiff aimed at restoring rights in public legal relations is proposed, with the identification of their key features: substantive legal conditionality, procedural formality, addressability to the administrative court, legislative justification and orientation towards the real restoration of rights. The problem of inconsistency of terminology in judicial practice is identified, in particular regarding the concepts of «form» and «method» of protection, which requires further theoretical understanding to ensure the unity of law enforcement.

Key words: judicial protection, remedies of judicial protection, administrative proceedings, Code of Administrative Procedure of Ukraine, violated right, restoration of rights.

Постановка проблеми. Право особи на судовий захист гарантує кожному можливість звернення до незалежного та неупередженого суду, створеного відповідно до закону, для забезпечення захисту своїх прав, свобод і законних інтересів. Основною метою судового захисту в адміністративному судочинстві є відновлення порушених прав, свобод або інтересів позивача, який звернувся до суду з відповідним позовом.

Ефективність захисту прав громадян від протиправних дій суб'єктів владних повноважень значною мірою залежить від обраного позивачем способу захисту. Кожна особа має право в порядку, встановленому КАС України, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист (ч. 1 ст. 5). Згідно з пунктом 4 частини 5 статті 160 КАС України, позивач у позовній заяві зобов'язаний зазначити зміст позовних вимог, тобто вказати спосіб або способи захисту своїх прав та інтересів, передбачені законом, або вказати інші способи, які не суперечать законодавству але які забезпечують більш ефективний захист (ч. 2 ст. 5) [1].

Водночас, ані КАС України, ані інші нормативно-правові акти не містять чіткого визначення поняття «спосіб захисту».

Дослідження поняття способів судового захисту є актуальним з огляду на необхідність забезпечення єдності судової практики та підвищення ефективності захисту прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин. Відсутність законодавчого визначення цього терміну створює невизначеність у правозастосовній практиці, що може ускладнювати вибір позивачем належного та ефективного способу захисту та впливати на якість судових рішень.

Стан наукового опрацювання проблеми. Проблематика способів судового захисту привертала увагу багатьох дослідників, серед яких варто виділити праці В.В. Горбалінського, В.В. Петруня, Г.В. Чурпіти, О.П. Кулініч, І.С. Похиленко, Ю.Д. Притики, І.О. Ромащенко, І.О. Антонюк та інших. Поряд з цим, дослідженню змісту поняття «способи судового захисту» та їх правовій природі в науці адміністративного права не приділено належної уваги.

Метою статті є дослідження правової природи способів судового захисту в адміністративному судочинстві України, уточнення змісту відповідного поняття, виокремлення ключових ознак, притаманних способам судового захисту в адміністративному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 5 КАС України кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист шляхом: 1) визнання протиправним та нечинним нормативно-правового акта чи окремих його положень; 2) визнання протиправним та скасування індивідуального акта чи окремих його положень; 3) визнання дій суб'єкта владних повноважень протиправними та зобов'язання утриматися від вчинення певних дій; 4) визнання бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною та зобов'язання вчинити певні дії; 5) встановлення наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень; 6) прийняття судом одного з рішень, зазначених у пунктах 1–4 ст. 5 КАС України та стягнення з відповідача – суб'єкта владних повноважень коштів на відшкодування шкоди, заподіяної його протиправними рішеннями, дією або бездіяльністю [1].

Відповідно до ч.2 ст. 5 КАС України захист порушених прав, свобод або інтересів особи, яка звертається до суду, може бути здійснений судом в інший спосіб, який відповідає закону та гарантує більш ефективне поновлення прав, свобод чи інтересів особи, порушених суб'єктами владних повноважень.

У вказаних вище законодавчих приписах окреслено загальні засади, які стосуються способів захисту в адміністративному судочинстві.

Якщо ми звернемося до наукової літератури, то слід констатувати відсутність єдиних підходів та поглядів щодо змісту такого поняття, як «способи судового захисту».

Під способами захисту прав суб'єктів господарювання, наприклад, В.В. Петруня розуміє сукупність передбачених законом, договором або таких, що не суперечать принципу верховенства права діянь уповноважених державних органів або суб'єктів господарювання, за допомогою яких може бути досягнуто припинення, запобігання, усунення порушень прав, відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав, відшкодування збитків та здійснено вплив на правопорушника [2, с. 34].

З. Ромовська вважає, що способи судового захисту представляють собою концентрований вираз змісту (суті) міри державного примусу, за допомогою якого відбувається досягнення бажаного результату [3, с. 494].

Г.В. Чурпіта, зазначає, що способи судового захисту представляють собою визначені законом або договором примусові заходи, що відповідають характеру правопорушення і за допомогою якого забезпечується відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних сімейних прав та інтересів, а також здійснюється вплив на правопорушника [4, с. 93].

О.П. Кулініч у своєму дослідженні під способом судового захисту розуміє захід цивільно-правового примусу (в контексті цивільно-правової науки) [5, с. 224].

Аналіз доктринальних підходів вищенаведених науковців показує спільне розуміння ними «способу судового захисту» як форми юридичного (державного) примусу, спрямованого на досягнення правового результату — відновлення порушеного права чи інтересу та вплив на правопорушника.

Розгляд способів судового захисту виключно як виду державного примусу є помилковим, оскільки таке трактування спрощує сутність цих способів і не враховує їхню багатогранну природу і призначення. По-перше, не всі способи судового захисту передбачають застосування примусу з боку держави., наприклад такі, як визнання права або скасування протиправного акту. Примус натомість є лише інструментом забезпечення виконання судового рішення у разі його невиконання. По-друге, державний примус є більш широким поняттям, яким охоплюються заходи, які застосовує держава з метою припинення протиправної поведінки та притягнення до відповідальності. Натомість способи судового захисту, відповідно до КАС України (ст. 160), є змістом позовних вимог, які позивач обирає для звернення до суду з метою поновлення своїх прав, свобод чи інтересів і вони не завжди зводяться до примусу. Тому, змішування цих категорій (спосіб, як засіб примусу) звужує перелік позовних вимог та віддаляє мету судового захисту – ефективне відновлення прав особи відповідно до принципу верховенства права і стандартів ефективного засобу юридичного захисту. Отже, спосіб судового захисту – це модель результату, примус – допоміжний інструмент його забезпечення.

В науці склалися й інші підходи до розуміння способів судового захисту. Наприклад, І.С. Похиленко розуміє їх як здійснювану діяльність судових органів відповідно до встановленої юрисдикції та форми судочинства, спрямовану на відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, яка виконується у встановлений законом, договором або іншим способом, який не суперечить закону, якщо суд дійде висновку, що жодний установлений законом спосіб захисту не є ефективним саме у спірних правовідносинах, а також, якщо задоволення викладеної у зверненні вимоги призведе до ефективного захисту прав чи інтересів [6, с. 162].

Як зазначає, Ю.Д. Притика, способи захисту прав – це передбачені законом дії, що безпосередньо спрямовані на захист прав. Вони є завершальними актами захисту у вигляді матеріально-правових дій або юрисдикційних дій, спрямованих на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав (інтересів) або на припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення. Саме застосування конкретного способу захисту порушеного або оспорюваного права (інтересу) є метою і результатом діяльності із захисту прав [7, с. 17].

І.О. Ромащенко також під способом захисту розуміє певні заходи, за допомогою яких відбувається відновлення порушених прав або усунення перешкод у їх здійсненні [8, с. 51-52].

Аналіз вищенаведених визначень поняття «спосіб захисту» у працях Ю.Д. Притики, І.С. Похиленко, І.О. Ромащенко та інших дослідників дозволяє зробити висновок, що цією групою науковців вони розглядаються як сукупність правових заходів або діяльності, спрямованої на відновлення чи визнання порушених або оспорюваних прав та інтересів.

Наведені дослідницькі підходи є корисними, але не є достатніми для розуміння правової природи способів судового захисту саме в адміністративному судочинстві. По-перше, вони сформовані переважно у цивілістичній площині й ототожнюють спосіб захисту з «дією» чи «заходом», тоді як в публічно-правових спорах спосіб захисту – це, насамперед, модель правового результату (скасування акта, визнання дій/бездіяльності протиправними, зобов'язання вчинити дію). По-друге, редукція до «матеріально-правових» або «юрисдикційних дій» зміщує акцент на процес виконання, тоді як способи судового захисту досягають результату з моменту ухвалення без застосування примусу (визнання протиправним рішення).

Продовжуючи дослідження способів судового захисту в адміністративному судочинстві не можна не оминати увагою погляди, І.О. Антонюк, яка у своєму дисертаційному дослідженні пише, що способи захисту – це поняття, яке змістовно характеризує результат застосування заходів захисту, а захід захисту – це дія чи сукупність дій або утримання від певної дії, спрямовані на захист [9, с. 8]. Позиція І.О. Антонюк цінна тим, що відрізняє спосіб захисту (як результат) від заходу захисту (як дії чи утримання від дій). Водночас, для адміністративного судочинства потрібні уточнення. Спосіб судового захисту – це не «опис результату застосування заходів», а сам правовий результат, зафіксований у судовому рішенні: скасувати індивідуальний акт, визнати дії/бездіяльність протиправними, зобов'язати вчинити дію чи утриматися, стягнути шкоду. З іншого боку, спосіб судового захисту представляє собою вимогу, яка звернута до суду.

Цікавим є підхід В.В. Горбалінського, який під способами судового захисту в адміністративному судочинстві розуміє матеріально-правову вимогу, яка передбачена у законі, і яка забезпечує поновлення порушеного права чи інтересу особи у публічно-правових відносинах. Судовий захист суб'єктивного права та інтересу особи від незаконних рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень реалізується у певних способах захисту [10].

Продовжуючи думку В.В. Горбалінського слід зазначити, що в адміністративному судочинстві спосіб судового захисту слід розуміти як матеріально-процесуальну вимогу, адресовану суду, оскільки саме суд уповноважений перетворити її на обов'язковий припис. Це твердження обґрунтовується тим, що по-перше, процесуальна форма звернення до суду, якою є адміністративний позов, на це прямо вказує. Відповідно до п. 4 ч. 5 ст. 160 КАС України позивач у позовній заяві зазначає зміст позовних вимог і, зокрема, спосіб захисту[1]. Ці вимоги подаються суду та визначають межі розгляду позовної заяви і кореспондують обов'язок для адміністративного суду захистити право шляхом скасування рішення суб'єкта владних повноважень, визнати дії чи бездіяльність протиправними, зобов'язати вчинити дію, утриматися від дії, стягнути шкоду тощо. По-друге, спосіб судового захисту – це прохання особи, яке звернуте до адміністративного суду, захистити право шляхом обрання та застосування «певного типу припису» (способу захисту), а не вимога до відповідача яка написана у позовній заяві.

Підводячи підсумок доктринальних досліджень тлумачення поняття способів судового захисту, слід констатувати те, що у чинному законодавстві відсутня офіційна дефініція досліджуваного нами поняття. КАС України містить лише загальний, невичерпний перелік способів, за допомогою яких суд може захистити порушені права та інтереси особи у публічно-правових відносинах. Судова практика при цьому також не є однорідною: аналіз постанов Верховного Суду показує коливання у тлумаченні досліджуваних категорій. Зокрема, у низці рішень фактично ототожнюються «форма» судового захисту і «спосіб» судового захисту. Так, відтворюючи положення ч. 1-2 ст. 5 КАС України, суд інколи називає «формами захисту» такі способи, як визнання нормативно-правового акта протиправним та нечинним; скасування індивідуального акта; визнання дій протиправними із зобов'язанням утриматися; визнання бездіяльності протиправною із зобов'язанням вчинити дії [11]. Така неузгодженість у термінології та тлумаченні досліджуваного нами поняття вимагає подальшого теоретичного його осмислення для забезпечення одноманітності судової практики та єдності розуміння чинного законодавства.

На нашу думку, спосіб судового захисту в адміністративному судочинстві – це процесуально сформульована матеріально-правова вимога позивача, адресована адміністративному суду, про захист порушеного права, свободи чи інтересу, форма якої прямо або опосередковано передбачена законом, або яка не суперечить закону і спрямована на реальне відновлення порушеного права або охоронюваного інтересу у публічно-правових відносинах, характеризується низкою ключових ознак. Ці ознаки відображають особливості способів судового захисту в адміністративному судочинстві України. По-перше, матеріально-правова зумовленість способів судового захисту впливає з норм права, які регулюють спірні публічно-правові відносини. Ця ознака вказує на зв'язок способів судового захисту із законодавчо визначеними правами, свободами чи інтересами особи, порушення яких є підставою для звернення до адміністративного суду.

По друге, процесуальна оформленість способів судового захисту полягає у тому, що спосіб захисту завжди формулюється у позовній заяві у вигляді змісту позовних вимог і визначає межі розгляду справи та резолютивну частину судового рішення. Спосіб судового захисту також передбачений у законі і представляє собою процесуально сформульовану вимогу, яка подається до адміністративного суду у встановленій саме законом процесуальній формі (ст.ст. 5 та 160 КАС України) [1].

По-третє, ця вимога адресована адміністративному суду. Відповідно до КАС України саме адміністративні суди, мають виключну компетенцію розглядати публічно-правові спори і здійснювати захист прав, свобод та інтересів осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень шляхом обрання та застосування ефективного та належного способу судового захисту.

По-четверте, законодавча обґрунтованість способів судового захисту передбачена у законі. Стаття 5 КАС України містить перелік способів захисту, таких як визнання актів протиправними, їх скасування чи зобов'язання суб'єкта владних повноважень до певних дій, але допускає й інші способи, якщо вони сприяють ефективному захисту. Відповідно до ст. 245 КАС України адміністративний суд може обрати інший спосіб захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист таких прав, свобод та інтересів. У разі скасування нормативно-правового або індивідуального акта суд може зобов'язати суб'єкта владних повноважень вчинити необхідні дії з метою відновлення прав, свобод чи інтересів позивача, за захистом яких він звернувся до суду. Якщо судом визнано нормативно-правовий акт протиправним і нечинним повністю або в окремії частині і при цьому виявлено недостатню правову врегульованість відповідних публічно-правових відносин, яка може потягнути за собою порушення прав, свобод та інтересів невизначеного кола осіб, суд має право зобов'язати суб'єкта владних повноважень прийняти новий нормативно-правовий акт на заміну нормативно-правового акта, визнаного незаконним повністю або у відповідній частині[1].

Отже, виокремлені ознаки способів судового захисту в адміністративному судочинстві – матеріально-правова природа, процесуальна оформленість, адресованість адміністративному суду, законодавча обґрунтованість, спрямованість на реальне відновлення прав — створюють цілісну концептуальну основу для розуміння та застосування цієї категорії.

Висновки. З врахуванням вищенаведеного, під способами судового захисту в адміністративному судочинстві пропонуємо розуміти процесуально сформульовані матеріально-правові вимоги позивача, адресовані адміністративному суду, спрямовані на відновлення порушених прав, свобод чи інтересів у публічно-правових відносинах шляхом застосування законодавчо передбачених або інших більш ефективних засобів, що відповідають принципу верховенства права та засадам судочинства.

Способи судового захисту в адміністративному судочинстві, виходячи з аналізу ст. 5, 160 та 245 КАС України, характеризуються п'ятьма ключовими ознаками: 1) матеріально-правова зумовленість, яка відображає їх зв'язок із нормами, що регулюють спірні публічно-правові відносини; 2) процесуальна оформленість, яка проявляється у формулюванні позовних вимог у позовній заяві, які визначають межі судового розгляду; 3) адресність адміністративному суду, яка підкреслює виключну компетенцію цих судів їх застосовувати при здійсненні захисту порушених прав, свобод чи інтересів; 4) законодавча обґрунтованість, яка передбачає відповідність способів судового захисту вимогам закону або їх несуперечність йому; 5) спрямованість на реальне відновлення прав, що забезпечує ефективність судового захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
2. Петруня В.В. Поняття та система способів захисту суб'єктів господарювання: автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11341.Petrunia_avtoref.pdf?sequence=3&isAllowed=y.
3. Ромовська З. Українське цивільне право: загальна частина. Академічний курс: підруч. Київ: Атіка, 2005. 560 с.
4. Чурпіта Г.В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства. Дис. ... докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2016. 479 с.
5. Кулинич О.П. Поняття цивільно-правового способу захисту права приватної власності на земельні ділянки. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 222–225.
6. Похиленко І.С. Способи судового захисту суб'єктів господарювання. *Юридичний вісник*, 1 (54) 2020. С. 162–167.
7. Притика Ю.Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. № 60–62. 2004, с. 16–19.
8. Ромащенко І.О. Зміна та припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав К.: Алерта, 2016. 242 с.
9. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Харків, 2005. – 20 с.
10. Gorbalskiy V.V. The concept and legal nature of the methods of protection in the administrative judiciary of ukraine. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2024. № 1. P. 14–18.

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2024-1-2>. URL: <http://baltijapublishing.lv/index.php/bjlss/article/view/2334/2333>.

11. Постанова Верховного Суду від 14.03.2023р. у справі № 140/13065/21. URL: <https://opendatabot.ua/court/109601419-73d66ef7bae23889e3b732a4303f303f>.